

Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка?

Вочевидь, минувшина жодного острозького храму не викликала свого часу серед громадськості та дослідників такого жвавого резонансу та розмаїття/полярності суджень, як історія православної Пречистенської церкви. А розпочалося все зовсім несподівано: 4 (16) червня 1889 р. в місті трапилася пожежа, внаслідок якої, крім інших споруд, часткового пошкодився католицький парафіяльний костьол.

З огляду на стан будівлі влада наказала замкнути храм. Ситуація для католиків складалася не найсприятливіше. Проблема набула етно-релігійного забарвлення. Суспільно-православна думка, користуючись нагодою, активізується та посилено прагне довести, що будівля острозького парафіяльного костьола – не що інше як... відібрана свого часу в православних Пречистенська (або Успенська) церква. Як резонанс, на авансцену виходить і католицька суспільна опінія, переконуючи супротивників у тому, що костьол не був православним храмом, а якщо таки й був, то відійшов до католиків легальним шляхом; а, можливо, православного Пречистенського храму в Острозі й узагалі ніколи не було.

* * *

Головними репрезентантами як однієї, так і іншої сторони стали духовні особи – благочинний Острозького міського округу православний протоієрей Ігнатій Зілінтікевич та проф. Ягеллонського університету кс. др. Владислав Кнапінський. Першому, зокрема, належить авторство опублікованої в часописі “Вольнские епархиальные ведомости” “Пам’ятної записки”, у якій з’ясовуються деякі (можливі) аспекти історії Пречистенської церкви в Острозі¹; протилежну сторону представляла головню праця другого – “Справа про костьол в Острозі на Волині” (спочатку опублікована на сторінках “Тижневика католицького”, а згодом – окремим виданням), яка стала бурхливою полемічною реакцією на “Пам’ятну записку”².

Обидві сторони в суперечці виступали як зацікавлені, їх судження не позбавлені тенденційних висновків. Відтак, постає закономірне запитання: “Чи таки була в Острозі коли-небудь православна церква, йменована Пречистенською, чи її ідея справді є витвором православних релігійних кіл?”.

І. Зілінтікевич не сумнівався, що така церква існувала, й у своїй “Записці”, покликаючись на низку праць, як от: М. Максимовича³, Я. Перлштейна⁴, А. Сендульського, А. Хойнацького та багатьох інших, стверджував, що вона була збудована у XV ст. кн. Федором Острозьким. Більше того, на переконання священника, *“со времени ее построения до 1596 года, т. е. до времени Брестской церковной унии и,*

*даже немного позже, до 1608 года, т. е. до смерти Константина Константиновича кн. Острожского, непрерывно состояла в владении православных христиан, а латинской церкви во имя Матери Божией и какой либо другой иноверной церкви в г. Остроге, до вышеуказанного времени, совсем не было*⁵. Згаданий автор нижче висловлює припущення, що Пречистенський храм міг відійти католикам близько 1636 р., коли в Острозі сталося заворушення, котре потягнуло за собою утиски проти православних. Таким чином, на думку І. Зілінтікевича: *“Это отнятие у православных Пречистенской церкви, или предшествовало сему возмущению и было одной из причин, вызвавших оное, или было одним из последствий возмущения”*⁶.

Критикуючи мало не кожному запропоновану священиком тезу та звинувачуючи його у фальшуванні фактів, Кнапінський у підсумку своїх публікацій дійшов діаметрально протилежних, порівняно із Зілінтікевичем, переконань та взагалі піддав сумніву існування в Острозі православної Пречистенської церкви⁷.

* * *

І “Пам’ятна записка”, й публікації кс. Вл. Кнапінського хибують браком документальних відомостей, тенденційні. Кожен покликається на вигідні для себе відомості. У словах багато полеміки й ще більше природного бажання довести своє. Відсилати їх до архівних джерел сьогодні, звісно, немає сенсу, проте бути уважнішими до вже опублікованих на той час матеріалів їм таки не завадило б...

Ігнатій Зілінтікевич як джерельний аргумент, що доводить існування в Острозі храму, згадує острозького священика, протопопа Андрія Пречиського, котрий серед інших ствердив підсумковий документ Берестейського протиунійного собору від 9 жовтня 1596 р. Натомість, католицький учений ставить під сумнів тезу про те, що “Пречиський” є вказівкою на місце служіння, й зазначає, що це – прізвище, яке не має жодного стосунку до найменування храму⁸.

Опираючись на саме тільки прізвище/прізвисько служителя справді ризиковано. Проте дивує інше: як обидва поважні автори не додивилися в тому ж таки першому томі першої частини документального видання “Архив Юго-Западной России” ще одного джерела, яке безпосередньо свідчить про існування в Острозі Пречистенської церкви! В одному з донесень возного від 23 грудня 1591 р. ідеться про двір єпископа К. Терлецького “подле церкви Пречистое Светое”⁹ в Острозі.

* * *

Зважаючи на те, що двір єпископа К. Терлецького знаходився у т. зв. “окольному замку”¹⁰, тобто пригородку¹¹, неподалік Пречистенської церкви,

Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка?

природно, що цей храм теж знаходився у пригородку – другій після замку-дитинця укріпленій території міста.

Пречистенський храм засновано щонайпізніше у першій половині XVI ст., можливо, кн. К. І. Острозьким. Ще в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” згадується “село церковне святої Пречистої”¹². Воно ж зустрічається й у “Підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою”¹³. На 1571 р. в одному з джерел конкретизується назва цього села: “Сільце Попівці попа С[вятої] Пречистої”, а також називаються імена 10 підданих¹⁴. “Село Попа Пречиського” згадує податковий документ від 1583 р.¹⁵ Марія Томилівна Боровицька у тестаменті від 6 серпня 1591 р. заповідала поховати себе в острозькій Пречистенській церкві¹⁶.

Про село Попівці йдеться й у 1603 р. під час розподілу маєтностей між синами К.-В. Острозького – Янушем та Олександром¹⁷. Більше того, в цей час в Острозі серед священницьких підданих були навіть “холопи... попа пречистого”¹⁸. Про Попівці повідомляє первинний поборовий реєстр від 1604 р.¹⁹, а про саму церкву згадує судова справа щодо вбивства у 1609 р. в Острозі певного шляхтича²⁰.

Священиком Пречистенського храму в кінці XVI і, ймовірно, на початку XVII ст. був Андрій Мелешко²¹, учасник Берестейського антикатолицького собору 1596 р., котрий і підписався як “*Андрей Пречиский, протопоп Острозский*” під його синодальним універсалом від 9 жовтня²². Згодом настоятелем храму став зять А. Мелешка – Стефан Герасимович Смотрицький. У 1607 р. він переписав для церкви “*Успения пречистое Брѣцѣ в замку острозском*” “Бесіди” І. Златоуста на послання ап. Іоанна²³. “Острозький літописець” у зв’язку з подіями 1636 р. в Острозі віднотував: “*Міщане міли надію на отца Стефана пречиського, хотіли при нім опертися, яко при мурі, же чоловік був побожного життя, безжениий і научений по-латині, по-грецьки. А он наперед всіх приял унію. Зараз кадук его напал, а вже старенський бул*”²⁴.

Як складалася доля храму у 20-х XVII ст. – не ясно. Знаємо, що церковне село Попівці в 1621 р. тримав Дмитро Карлович²⁵, а 1629 р. у т. зв. “Екстрактах з виказів про подимне” зазначається, що згадане село знаходилося в посесії не названої на ім’я “*Церкви Острозького замку*”²⁶ - можливо, тієї ж таки Пречистенської.

Навіть наведених кількох документально-нарративних відомостей достатньо, аби цілковито подолати сумнів щодо того, чи існував такий храм в Острозі, чи ні.

* * *

Православна сторона, крім іншого, у своїх міркуваннях силкувалася, по-перше, довести тотожність будівлі костельу та колишньої

Пречистенської церкви і, *по-друге*, як один із доказів виставляла конструктивну особливість – уміщення вівтарної частини “на схід”. Зупинімось на цьому окремо.

Автор початкової частини Актів (хроніки) острозького парафіяльного костюлу – синтетичного джерела з історії католицького храму – В. Вітковський пов’язував виникнення останнього з добою Федора Острозького та, нібито, зведенням князем у середині XV ст. в місті костюлу Матері Божої та кляштора для домініканів²⁷. Цю тезу беззастережно прийняв у своїй праці С. Кардашевич²⁸. Згаданий Вл. Кнапінський, широко аналізуючи лист Василя Федоровича Острозького, в якому йдеться про підтвердження фундації Ф. Острозького, один раз пропонує відсунути її дату на сто років пізніше, іншим разом взагалі ставить питання про істинність досліджуваного ним документа²⁹. Своєю чергою, Т. Трайдос припускає, виходячи з того, що Ф. Острозький помер близько 1410 р., можливість заснування костюлу на межі XIV і XV ст.³⁰ Згадана фундація в перспективі, на нашу думку, потребує окремого ретельного текстологічно-джерелознавчого дослідження.

Полишмо на разі питання часу заснування костюлу – для цього потрібні додаткові джерела – та перейдімо до інших, пов’язаних з історією цього храму, аспектів. *По-перше*, потрібно наголосити, що принаймні з 1542 й до 1609 років в Острозі синхронно існували православна Пречистенська церква та католицький костюл³¹ (що заперечує тезу про його відновлення шойно у 80-х роках XVI ст.³²). Остання дата, тобто 1609 р., стосується згадки про церкву в актових джерелах, після чого конкретні відомості про неї та її священника зникають (принаймні, на сьогодні вони нам не відомі) по суті до 1636 р.

По-друге, на кінець XVI – початок XVII ст. в історії острозького костюлу відбуваються кардинальні зміни: зі старого дерев’яного він перетворюється на мурований. Пробощ В. Вітковський, розповідаючи про свого попередника В. Бежановського, крім іншого, побіжно відмітив, що рятуючись від нападів православних міщан, останній був змушений ховатися на горіщі “костюлу старого”³³. Разом із тим, на перших сторінках своєї праці той же священник у розділі “Jakoby dawno i przez kogo kościół w Ostrogu stanął” відзначає, що “було тих багато, і ще є, котрі пам’ятають костюл дерев’яний, дуже малий і дуже старий (! – Авт.), перед теперішнім мурованим: але хто збудував той дерев’яний старий, і за якої okazji, нічого про те немає, крім листа і рукопису неавтентичного з Метрики Литовської, за короля першого Зигмунта по-руськи писаного”³⁴ (далі йдуть відомості про фундацію католицької церкви Божої Матері та історія про домініканів). Відтак, *можна думати, що на 1582 р. – час прибуття до Острога В. Бежановського* (якщо вірити повідомленню Актів) *у місті ще був старий дерев’яний костюл*, а на 1616 р. (В. Вітковський указував, що його попередник був похований 1616 р. у склепику під великим

Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка?

олтарем і там знаходився й на час написання початку Актів, тобто на бл. 1620 р.³⁵, відтак – йшлося про новий костюль) – вже мурований.

Третя річ. Малоімовірно видається обставина, що мурованим костюль став до 1608 р., тобто, до часу смерті кн. К.-В. Острозького. Відтак, можна здогадуватися, що храм було по-новому зведено у 1608-1616 рр. Акти під 1619 р. у розділі “Смерть Каспера Дазинта” зазначають: “Помер того року П. Каспер Дазинт муляр, котрий костюль острозький на кошті пожертвувань мурував”³⁶.

Зважаючи на це, можна ствердити, що будівля костюлю не була переробленою колишньою Пречистенською церквою, оскільки і вона, й костюль існували синхронно щонайменше до початку XVII ст. Разом із цим, імовірно, протягом часу будівництва нового мурованого костюлю поряд продовжував ще певний час функціонувати старий дерев’яний (не виключено, що будівля старого храму навіть ще стояла на перших порах функціонування нового костюлю, оскільки вище вже йшлося про те, що В. Бежановський, начебто, ховався на горищі старого храму – може, аби заплутати переслідувачів?). Це, звісно, припущення. Нарешті, зазначення імені зодчого – *Каспер Дазинт* – та джерела ресурсів будівництва – *на пожертвування* – значною мірою нівелює упередження щодо “православного” походження будівлі католицького Успенського парафіяльного костюлю.

Тепер про вівтарну частину. Спочатку будівля костюлю, вочевидь, була однонавною і становила орієнтований по осі “схід – захід” прямокутник апсидою на схід. Як відзначає О. Годованюк, “*всі давні костюли Волині були “орієнтовані”, тобто апсидою звернені на схід*”: цей момент (а саме він стояв серед головних аргументів, висловлюваних у XIX ст. на користь “православного” минулого цього храму³⁷) католицької традиції на українських землях неодноразово порушувався³⁸.

* * *

Доля Пречистенського храму від 1636 р. до другої половини XVII ст. – невідома. За Я. Перлштейном, у 1681 р. в Острозі з’являється (а може таки продовжує існувати як відбудований після пожежі абощо³⁹? – *Авт.*) Успенський (інша назва Пречистенського. – *Авт.*) храм⁴⁰, який функціонував майже до кінця XIX ст. і згорів під час пожежі 4 (16) червня 1889 р. Звісно, можна думати, що це була зовсім інша будівля на зовсім іншому місці. Якщо навіть так, то принаймні *перший* факт: існування в Острозі у XVI-XVII ст. Пречистенської церкви, і *другий*: її синхронність католицькому парафіяльному костюлю можна вважати хоча б частково доведеними. Подальше дослідження цього питання, можливо, додасть нових деталей.

Примітки

1. Копія рапорта Его Преосвященству, Преосвященнейшему Модесту, Епископу Волинському и Житомирському, Священно-Архимандриту Почаевской Лавры и разных орденов кавалеру, Милостивейшему Архипастырю и Отцу, Благочинного Острожского городского округа, Протоиерея Игнатия Зилинтикевича // Волянские епархиальные ведомости. – 1891. – № 36. – С. 710-717.
2. Knapieński Wł. Sprawa o kościół w Ostrogu na Wołyniu. – Biały Dunajec; Ostrog: Wołanie z Wołynia, 2000.
3. Максимович М. Письма о князьях Острожских // М. Максимович. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1: Отдел исторический. – С. 170.
4. Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – № 4. – Год третий. – С. 141-143.
5. Копія рапорта... – С. 711.
6. Там само. – С. 715.
7. Knapieński Wł. Sprawa o kościół... – S. 32.
8. Ibid. – S. 31.
9. Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 319.
10. Двір К. Терлецького знаходився в “окольному замку” на відміну від “вишнього замку”, тобто, дитинця, де була церква Богоявлення (див. АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 203); порів.: Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії до Острозької волості в останній чверті XVI ст. // Релігія і церква в історії Волині. Зб. наук. праць під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 48; Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волянской епархии. – Почаев, 1889. – Т. II. – С. 664-665.
11. Острозька академія XVI- XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 138.
12. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 19.
13. Там само. – С. 36; порів.: Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 115.
14. Там само. – С. 43.
15. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – S. 81.
16. Тесленко І. Сторінки історії Східної Острожчини (державці села Колом'є у XVI ст.) // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. II-III. – С. 87.
17. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Радзимицьких 181/VI, 4. – ч. 1 а. – Арк. 9а, 26а зв.; Описи Острожчини... – С. 99.
18. Там само. – С. 78, 92.
19. Там само. – С. 115-116.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 25, оп. 1, спр. 84, арк. 249 зв. (дякую І. Тесленку за надання цього джерела).
21. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 101.

Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка?

22. АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 528.
23. Мицько І. Острозька... – С. 112-113.
24. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 139.
25. Описи Острожчини... – С. 308.
26. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 38.
27. Archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). Archiwum Sanguszków. Rękopisy (далі – АРК. АS. R.). – Sygn. 1031. – S. 1-7.
28. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 159-162.
29. Кнапиński Wł. Sprawa o kościół... – S. 14.
30. Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). – Wrocław, 1983. – Т. 1. – S. 114; Kowalów W. J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostrog, 2001. – S. 13.
31. Описи Острожчини... – С.19; ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 84, арк. 249 зв.
32. Порів.: Атаманенко В.Б. Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких // Вісник Негішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. 2-3. – С.7.
33. АРК. АS. R. – Sygn. 1031. – S.103.
34. Ibid. – S.1.
35. Ibid. – S.106.
36. Ibid. – S.145.
37. Копия рапорта... – С.710-717.
38. Годованюк О. Костьоли Волині // Теорія та історія архітектури і містобудування. – К., 1998. – Вип. III. – С. 81.
39. Думається, що перший Пречистенський храм міг згоріти під час воєнних дій у роки Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.
40. Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – № 4. – Год третий. – С. 141.